

VÁCLAV RICHTER

Přechodní stavby v údolí Jihlávky

Potok Jihlávka, pramenící jednak za Stonařovem u státní silnice, jednak v lese mezi Otínem a Stájišti, teče od jihu na sever k Jihlavě, kde se vlévá u Dřevěných Mlýnů do řeky Jihlavy. Jeho vysoko položené údolí pokrýval na začátku dějin Jihlavska hraniční hvozď, jímž procházely v okolí prastaré zemské stezky. Byla to Humpolecká cesta na západě (Branišov—Kostelec—Třešť—Telč), Haberská trať na východě (Havl. Brod—Stará Jihlava—Studénky—Příseka—Brtnice—Heraltice) a Lovětínská komunikace na jihu (Třebíč—Přibyslavice—Kněžice—Stonařov—Třešť—Horní Cerekev). Nemohu souhlasit s názorem, že také v údolí Jihlávky běžela zemská stezka ze Staré Jihlavy na Stonařov a Želetavu k Jemnici, protože není totiž po ní — na rozdíl od druhých — v toponomastice stop. Osídlení pomezího lesa postupovalo podle původních cest, a to asi tak, že nejprve vzniklo centrum při přechodu stezky přes vodní překážku, pojmenované obvykle podle ní topicky, a pak kolem centra okruh osad.

Na začátku 13. století se objevují na obvodu údolí Jihlávky tyto statky:

1. Brtnice. Byla zeměpanským zbožím a asi od r. 1222 věnem královny Konstancie, která vysadila Brtnici na trhovou ves, existující již r. 1224.¹ V r. 1234, kdy Konstancie darovala Brtnici tišnovskému klášteru, se uvádějí vesnice Brtnicka: Bransouze, Číchov, Jestřebí, Ostejkovice (zaniklá Lhotka u Jestřebí?), Uhřínovice, Příseka, Doubkov (nyní pouze mlýn), Malé.² Král Václav I. však r. 1240 Brtnicko klášteru vyměnil.³

2. Kněžice. Původní osadou byla patrně Stará Kněžička čili Kněžičky,

¹ J. Šebánek, Listiny přibyslavické, ČMM LVII, 1933, 1. — Městská osada je doložena: listinou z r. 1224, v níž vystupují „měšťané“; půdorysem obce, jenž je městský (s tržištěm); titulem farního kostela (sv. Jakub); městskou pečeti s obrazem královny Konstancie.

² CDB III, str. 97, č. 88. — CDB III, str. 150, č. 120. — J. Šebánek, S. Dušková, KK, str. 389.

³ CDM II, str. 382, č. 330. — J. Šebánek, S. Dušková, KK, str. 396.

nyní zaniklé u Kněžic nebo spíše část dnešních Kněžic. Je nepravděpodobné, že již v 12. století Stará Kněžička patřila podle jména želivskému klášteru, jenž zde měl ovšem později (1278) proboštství. Jde zřejmě správněji nejprve o ves knížecích (nikoli kněžských) lidí, tedy zeměpanskou. Statek se dostal brzy do rukou Hrutoviců s erbem poloutrojčářů (r. 1222 se píše Jindřich nebo Dětrich z Kněžic),⁴ kteří asi teprve vysadili kolonizační obec s pozdněrománským farním kostelem (sv. Jakuba!). Ke kostelu náležely vsi Brodce, Hrutov a Víška. Je otázka, zda Hrut, syn Radosty, svědčící na přibyslavické listině r. 1224, má se počítat ke kněžickým Hrutovicům erbu poloutrojčářů, nebo byl-li předkem Hrutoviců na Střížově a na hradě Hrutenštejně (Rukštejně) erbu jednoho leknového lupenu.

3. Lovětínský újezd. Táhl se podél Lovětínské stezky na západ od zalesněného rozvodí mezi Jihlávkou a potokem Třešticí. Před r. 1227 jej dostal od krále za věrné služby správce bitovského kraje Petr. V té době byl asi ještě neosídlený.⁵

4. Kostelec (něm. Wolframs). Toto zboží lze tušit severně od Lovětínského újezdu na Humpolecké cestě. Wolframovi synové se zde připomínají již r. 1233 při sporu o hranice lesa Borku.⁶

5. Stará Jihlava. Území zeměpanského statku kolem brodu Haberské stezky zasahovalo asi původně i do dnešních Čech, dokud moravskou hranici tvořil labskodunajský předěl. Bylo však zmenšeno, když Přemysl Otakar I. před r. 1226 patrně rozhodl, že určením želivského zboží „ad terminos Moraviae“ se nemá rozumět uvedené hlavní evropské rozvodí, nýbrž řeka Jihlava, což potvrdil 1233 král Václav I.⁷ Přiřkl tak Želivu les Borek a tím se ustálila zemská hranice na řece Jihlavě. Částečně nejasná situace zůstává na východní straně Borku: totiž co se stalo s úzkým pruhem území mezi potokem Smrčnou (tj. východní hranicí Borku) a předělem (zhruba paralelním se Smrčnou, východně od ní). Jihlavský statek po těchto změnách je zachycen r. 1234, kdy markrabí Přemysl a Konstancie jej darovali tišnovským cisterciákům.⁸ Kromě Staré Jihlavy s mýtem bylo to devět osad: Bolemilčice, Vícenov (Wicenow), Borišov, půl Pístova, Pobikozly, Kosov, Smrčná, U Blažka, Lhota. Z toho plyne, že zboží stále přesahovalo na levý břeh Jihlavy. Brzy nato (1240) Václav I. zase Jihlavsko (zároveň s Brtníkem) Tišnovu odňal a založil horní město na pravém břehu proti Staré Jihlavě.⁹

⁴ CDB II, str. 208, č. 222. — L. Hošák, Příspěvky k starému rodopisu moravskému, ČSPSČ XLVI, 1938, 154.

⁵ V. Richter, K nejstarším dějinám Třeště, ČSPS LXI, 1953, 7–37.

⁶ Tamtéž, 20, 26. — CDB III, str. 43, č. 43. — J. Šebánek, S. Dušková, KK, str. 389.

⁷ CDB II, str. 274, č. 281. — CDB III, str. 43, č. 43. — J. Šebánek, S. Dušková, KK, str. 389.

⁸ CDB III, str. 97, č. 88. — CDB III, str. 150, č. 120.

⁹ Srov. pozn. 3. — J. Dobiáš, Německé osídlení ostrůvku jihlavského, zvl. ot. ČAŠ VIII, 1931.

Od jihlavského statku je nutno rozlišovat farní obvod původně dřevěného kostela sv. Jana Křtitele ve Staré Jihlavě, neboť rozsah statku a fary se nekryl. Patronát svatyně sv. Jana Křtitele věnoval asi zeměpán v neznámé době Německým rytířům. Když Želiv si prosadil držení Borku, ocitly se nepochybně některé desátkové farní vsi starojihlavského kostela na klášterním území, a proto želivští premonstráti koupili od Německého řádu faru sv. Jana Křtitele, jak o tom svědčí listiny velmistra Heřmana Balka a biskupa Roberta z r. 1233 (fara ležela tehdy v olomoucké diecézi).¹⁰ Obě listiny jsou sice podezřelé, ale podle J. Šebánka Robertova confirmace, v níž je seznam jihlavských desátkových vsí, spočívá na starém základě. Desátkové vsi jihlavské fary byly tyto: Pobikozly, Borišov, Vícenov (Vnzenowe, Vizenowe, Wiznowe),¹¹ Kosov, Dobešovice, Lhota, Bolemilčice, Ctiboř, druhá Ctiboř, Buková, druhá Buková, Smrčná, Žďárec, Poříčí. Při založení města Jihlavy dostal Želiv na starojihlavskou faru listinu krále Václava I. z r. 1243.¹² Roku 1257 byl v městě vysvěcen městský kostel sv. Jakuba a mezi Želivem a městem Jihlavou vznikl zřejmě spor o jeho faru, neboť nová budova klášteru nepatřila. Tím lze snad vysvětlit, že premonstráti podvrhli uvedené listiny Heřmana Balka 1233, biskupa Roberta 1233, Václava I. 1243 a biskupa Bruna 1257,¹³ nehledíme-li k tomu, že seznam desátkových vsí musil být doplněn vlivem kolonizace. V tomto ohledu jsou snad pozoruhodné ony „druhé“ osady v soupisech 1233, 1257 a 1304, které mohou znamenat vsi na německém právu vedle původních dědin českých.

Některé obce jihlavského statku, popř. desátkové vsi starojihlavského kostela, ležely na dolním toku Jihlávky. Identifikovatelné jsou dodnes Pístov, Pobikozly = Horní Kosov, Kosov, Borišov = Sasov.¹⁴ Vícenov (Vnzenowe, Vizenowe) je snad Ves Nová = Neustift = Cerekvička.¹⁵ Smrčná by měla být na potoce Smrčné, Poříčí na řece Jihlavě. Bolemilčice podle čelední koncovky lze hledat přímo na Haberské stezce, na místě pozdějšího města Jihlavy¹⁶ nebo Studeňek?

¹⁰ CDB III, str. 48, č. 48. — CDB III, str. 49, č. 49. — J. Šebánek, S. Dušková, KK, str. 389.

¹¹ Srov. J. Dobíáš, l. c., 64.

¹² Jde jednak o originál (CDM III, str. 22, č. 37), jednak o podvrh (CDM III, str. 21, č. 36) asi z téže doby jako listiny Heřmana Balka a Roberta 1233, srov. J. Šebánek, S. Dušková, KK, str. 19–21.

¹³ CDM III, str. 241, č. 253. — J. Šebánek, S. Dušková, KK, str. 211.

¹⁴ Srov. J. Dobíáš, l. c., 64 a násl.

¹⁵ V sousedství Cerekvičky jsem našel v katastru název „u Vizenowe“. Ostatně ani jméno Cerekvička není asi bez významu.

¹⁶ Na existenci předměstské vsi by poukazovala Česká ulice. Ovšem půdorysný rozvrh města (srov. např. A. Bartušek, A. Kába, Umělecké památky Jihlavy, vyobr. str. 4) je zcela pravidelný, takže předměstská osada se „vývojově“ v plánu nejeví. I městský útvar se přirozeně ze vsi nevyvinul.

Jinak však je možno v údolí Jihlávky vytušit záhy přítomnost feudálního rodu, jenž nosil v erbu znamení jeleního parohu. Již na přibyslavických listinách 1224 a 1262 se objevují v okolí královnina Brtnicka svědkové Damián (1224) a Smil z Bílkova (1262). Dosti neobvyklé jméno Damián se snad vyskytuje v rozrodu Ranožírovců, k němuž Smil z Bílkova patřil určitě.¹⁷ V druhém exempláři listiny o Borku, domněle z r. 1233, si želivský klášter stěžuje nejen na útlak synů Wolframa, ale i Ranožíra.¹⁸ Listina se ovšem hlásí písařsky podle J. Šebánka až do druhé poloviny 13. století. Není-li tento doklad pro rok 1233 zaručený, je výmluvná jiná okolnost hned z příštího roku. Z listiny markraběte Přemysla plyne, že k jihlavskému statku náležela 1234 polovina Pístova. Pístov však není uváděn mezi osadami jihlavské fary, ačkoli k nějakému kostelu patřit musil. Mohla to být jediné svatyně v Rančířově, ve vsi založené Ranožírem. Přihlédne-li se k pozdějším zprávám o majetkových poměrech v údolí Jihlávky, lze předpokládat, že brzy na začátku 13. věku se dostal do rukou Ranožírovců pruh území mezi Haberskou a Humpoleckou stezkou až k hranici Moravy (viz osadu Rantířov na Jihlavě) kolem Jihlávky. Za ústředí, odkud kolonizace vyšla, je nutno považovat Stonařov, jímž nejen procházela zemská stezka, ale jenž byl také časně vysazen na trhovou ves. Zde rovněž stávala tvrz Hirschbühel, jejíž jméno může souviset s erbovním znamením Ranožírovců.

Doložením Pístova 1234, jak uvedeno, je dán terminus ante quem pro vznik jedné ze staveb, jimiž se chceme zabývat, tj. farního kostela sv. Petra a Pavla v Rančířově.¹⁹ Markvart z Rančířova (1305—1335) postoupil patronát 1305 jerušskému klášteru v Dol. Rakousích,²⁰ od něhož jej získalo 1530 město Jihlava, která držela Rančířov od r. 1504. Roku 1418 král Václav IV. potvrdil nadaci, založenou 1413 rančířovským farářem Janem na zřízení oltáře sv. Kateřiny a matka faráře Dorota odkázala 1428 jednu kopu gr. témuž oltáři (připomínanému dále 1443—1526). Po reformaci byla zde znovu zřízena fara 1667. Roku 1662 byl chrám zpoloviny zchátralý, zpoloviny opravený, a kromě hlavního oltáře měl

¹⁷ L. Hošák, l. c., ČSPSČ XLVI, 1938, 156.

¹⁸ J. Dobiáš, l. c., 60.

¹⁹ Fr. J. Schwoy, TMM III, 527. — Gr. Wolny, MM VI, 51. — Chr. d'Evert Iglau, 20 atd. — Th. Mayer, Urkunden d. Prämonstratenser-Stiftes Geras, Archiv f. Kunde österr. Geschichts-Quellen II, 1849, 46, č. XXXIII. — Gr. Wolny, KT II. 3, 35. — Al. Pátek, Okresní hejtmánství jihlavské, 35. — Al. Pátek, Jihlavský okres (Vlastivěda moravská), 210. — M. Simböck, Die Igl. Sprachinsel und ihre Besiedlung, ZVGMSchl VII, 1903, 175. — A. Altrichter, Kolonisationsgeschichte d. Igl. Sprachinsel, ZVGMSchl XII, 1908, 87. — Al. Hrudíčka, Topografie diecese brněnské, 360. — A. Altrichter, Heimatbuch d. Igl. Sprachinsel, 25. — A. Altrichter, Dörferbuch d. Igl. Sprachinsel, 140. — J. Dobiáš, l. c., ČAS VIII, 1931, 58, 72, 78. — L. Hošák, Historický místopis země moravskoslezské, 6, 7, 12. — L. Hošák, Středověká kolonizace horního poříčí Jihlavy, ČSPS LX, 1952, 145. — V. Richter, Rom. architektura na Moravě, ČSPS LX, 1952, 232.

²⁰ J. Šebánek, S. Dušková, KK, str. 224.

oltář Tří králů (dodnes zachovaný), oltář sv. Vavřince z r. 1492 a oltář bez titulu z r. 1488. Farář J. B. Wolf (1760—1783) věnoval 3000 zl. na stavbu věže (stavba povolena 1777). Kolem r. 1854 dostalo presbyterium novou střechu.

Kostel leží při východním okraji Starého Rančírova v ohybu Jihlávky na starém hřbitově. Je jednolodní, orientovaný a skládá se z presbyteria, z lodi, z kaple přilehlé k celé jižní straně lodi, ze staré sakristie na severním a z nové sakristie na jižním boku kněžiště. V západním průčelí stojí věž. Středověké části stavby jsou provedeny z lomového kamene, ostatní z cihel. Také gotická klenba v lodi je cihelná, kdežto v presbyteriu kamenná. Celek je hladce omítnut.

Polygonální presbyterium (uvnitř v koutech závěru dodatečně zaoblené) je dnes zaklenuto jen dvěma poli křížových žebrových kleneb (závěr chybí) a zvenčí podepřeno čtyřmi opěráky jedenkrát odstupňovanými, s pultovými stříškami. Žebra klínového profilu s výžlabky se protínají ve dvou kruhových svornících (reliéfy: šesticípá rozeta a znak s třemi zkříženými klíči). Patky žebor se opírají ve dvou koutech u triumfálního oblouku o jehlancové konzoly, jinak o čtyři konzoly tvaru lidských hlav. Kněžiště je osvětleno dvěma barokisovanými okny s půlkruhovými záklenky (okno v ose závěru je zazděno). Do staré sakristie vede gotický pravoúhlý profilovaný portálek, do nové sakristie pravoúhlé dveře. Vnější presbyteria je členěn podnoží a římsou. Sedlovou střechu se závěrem kryje eternit.

Vyšší obdélníková loď je zaklenuta dvěma žebrovými křížovými poli. Žebra vyžlábnutého klínového profilu se protínají ve dvou kruhových svornících, z nichž východní nese letopočet „1400“, západní „Ren. 1900“. V koutech lodi jsou patky žebor ostruhovitě seseknuty, uprostřed však nasedají na krátké úseky oblých přípor, které mají prstencovou hlavici a dole jsou kuželovitě zahroceny. Lomený triumfální oblouk má zkosenou hranu, do jižní kaple je loď prolomena dvěma lomenými oblouky na středním kamenném sloupu s patkou. V severní obvodní zdi lodi jsou dvě okna (obdobná oknům v presbyteriu). V jižní zdi se nalézá zazděný původní portálek, jehož ostění se jeví z kaple: lomené s výžlabkem, v němž na levé straně jsou vytesány kulovité bobulky, na pravé straně diamantování. Na ostění se také zachoval konsekrační kříž. Vnější loď je opatřen barokní římsou, podnož však chybí. I na lodi je sedlo pokryto eternitem.

Obdélníková jižní kaple je zaklenuta čtyřmi poli křížových kleneb s hřebínky. Východní pole je odděleno lomeným pasem, neseným jehlancovými konzolami. Z původní klenby kaple se dále zachovaly na stěnách čtyři konzoly tvaru lidských hlav a dvě jehlancové konzoly s patkami žebor téhož profilu jako v presbyteriu. Okna jsou podobná ostatním kostelním oknům. Do kaple se vstupuje od jihu gotickým portálkem, před nímž leží plochostropá předsíňka. Jihozápadní nároží kaple je zpevněno opěrným pilířem s podnoží a s pultem, jinak je vnější holý. Eternitová pultová střecha přisedá k lodi.

Západní průčelí s postranními schodišti a s věží (trojpatrovou) je provedeno v rokokových tvarech. Přízemí věže a první patro (tj. kruchta otevřená do lodi

obloukem) jsou zaklenuta plackou. Hlavní západní portál má štukový rokokový nástavec a čtyřboká cibulová střecha věže s lucernou je pobita plechem.

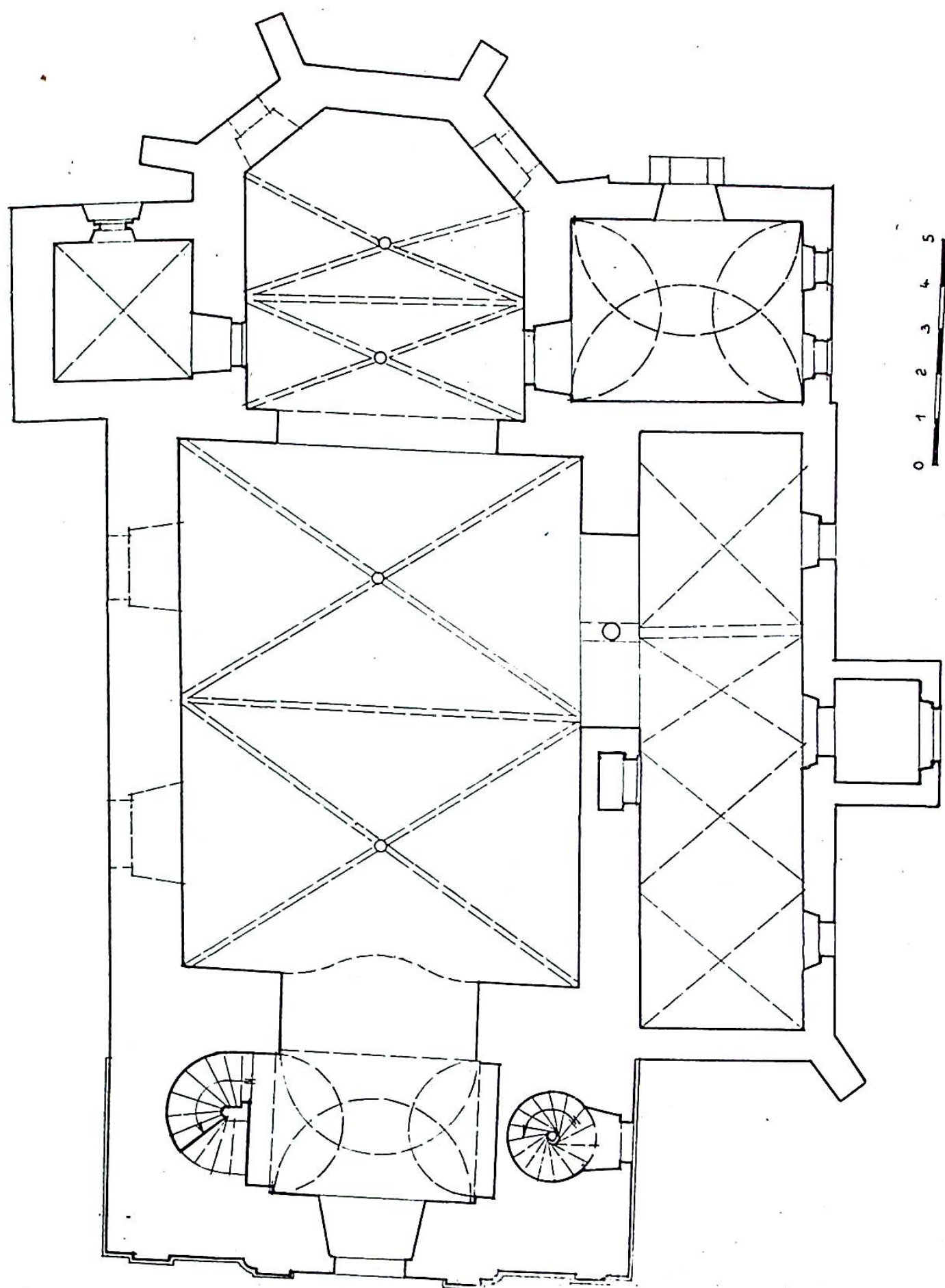
Pravoúhlá stará sakristie, zaklenutá křížovou lomenou klenbou, je prolomena na východě gotickým oknem se zbytky ostění. Nová sakristie s plackou má pravoúhlé otvory. Obě sakristie jsou kryty pulty.

Z původního kostela zůstala jen loď s jižním portálkem. Měla trámový strop, jenž ležel zhruba v polovině výšky čelných oblouků dnešní klenby, kterou byla loď dodatečně zaklenuta r. 1400. Dispozice původního kněžiště je neznámá a dala by se zjistit pouze vykopávkou. Nynější presbyterium se starou sakristií a se současnou jižní kaplí byly přistavěny asi koncem 14. století. Kolem poloviny 17. věku byl kostel barokisován a jižní kaple znovu sklenuta. Západní průčelí s věží a nová sakristie vznikly r. 1777.

Datování původního kostela umožňuje zazděný portálek v lodi, jak uvedeno, lomený a zdobený bobulkami a diamantováním. Jde o pozdněrománské dekorativní prvky alsasko-porýnské provenience, které lze časově zařadit do třicátých let 13. století. V r. 1959 byl odkryt podobný detail na druhotně uloženém ostění otvoru s trojobloučkovým záklenkem ve věžovité stavbě, zastavěné do městského domu u Zemského muzea v Brně na bývalém Zelném trhu. Také brněnský příklad je nutno klást do třicátých let, do doby výstavby města Brna, dovršené tzv. zakládací listinou 1243. Rančířovský kostel musil vzniknout těsně před r. 1234, tedy ještě před začátkem stavební činnosti, souvisící se založením města Jihlavy. Odkud přišli stavitelé, není zatím zjištěno. Vztahy Ranožírovců by poukazovaly na jižní Moravu, Znojensko, popř. Podunají.

Dalšími přechodními památkami na Jihlávce jsou farní kostel sv. Václava s karnerem ve Stonařově. Původně česká osada Stonařov, založená neznámým Stonařem, se připomíná až 1349 a 1358 držel Stonařov Albert ze Stonařova, příslušník erbu jeleního parohu, jenž 1365 zapsal městečko Stonařov Ješkovi Schosselovi z nedaleké Dlouhé Brtnice. Uvedeného roku 1349 vystupují stonařovský farář Hrzek a jeho bratr Filip z Police, oba rovněž z rodu Ranožírovců. Když v 16. století (1530) koupilo město Jihlava tuto trhovou ves, rozmohlo se v ní luterství. Chrám byl rekatolizován 1636 a 1662 byla stavba silně zanedbaná. Oprava 1804. Velkou nešetrnou renovací 1913, kdy vznikla i nová kruchta místo nízké starší, byl poškozen autentický vzhled architektury.²¹⁾

²¹ Fr. J. Schwoy, TMM III, 538. — J. P. Cerroni, Skizze einer Gesch. d. bild. Künste in Mähren II (SAB, Cerr. I. 33), fol. 137. — Gr. Wolny, MM VI, 40. — Gr. Wolny, KT II, 3, 38. — Al. Pátek, Okr. hejtm. jhl., 39. — Al. Pátek, Jhl. okr. (Vlast. mor.), 216. — M. Simböck, l. c., ZVGMSchl VII, 1903, 175, 177. — A. Altrichter, l. c., ZVGMSchl XII, 1908, 93, 95, 124, 126. — Al. Hrudíčka, l. c., 361. — MCC III. Fol. IX, 1910, 549; III. Fol. XIII, 1914, 46. — A. Altrichter, Heimatbuch, 36. — A. Altrichter, Dörferbuch, 203. — J. Dobiáš, l. c., ČAŠ VIII, 1931, 61, 75, 78. — L. Hosák, Hist. místopis, 7, 12. — L. Hosák, l. c., ČSPS LX, 1952, 145. — V. Richter, l. c., ČSPS LX, 1952, 232.

Obr. 1. Farní kostel sv. Petra a Pavla v Rancířově. Vyměřil ing. architekt J. Mannsbarth.

Kostel leží uprostřed tržiště městečka na bývalém hřbitově, zrušeném 1878. Je orientován a jednolodní, složen z presbyteria, z lodi, z věže v západním průčelí a ze sakristie při severním boku kněžiště. Budova je stavěna z lomového kamene (věž na nárožích armována kvádry), klenby v presbyteriu a v lodi z cihel. Zdivo má hladkou omítku (na věži stopy sgrafitové rustiky).

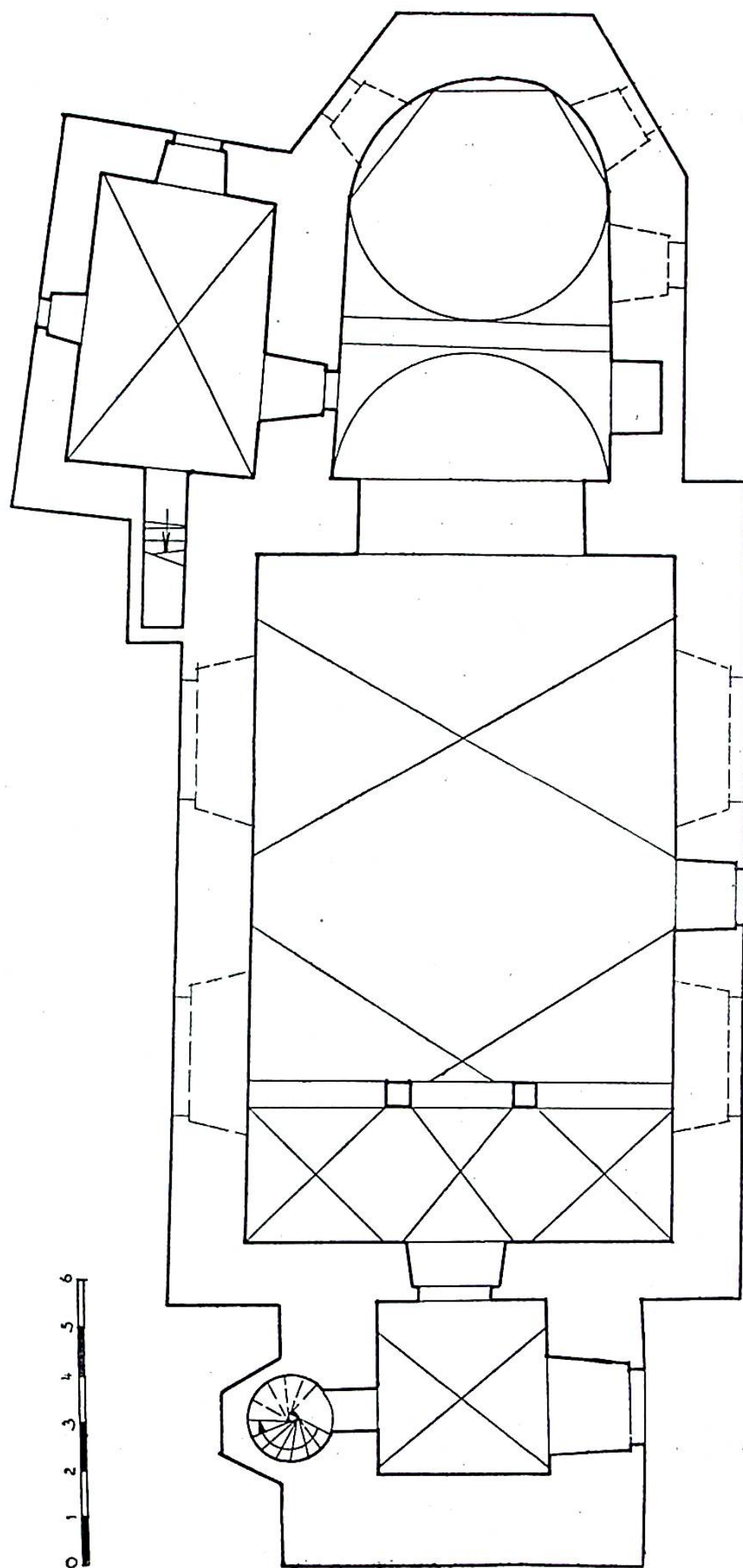
Polygonální presbyterium s trojbokým závěrem je zaklenuto kopulovitou klenbou a úzkým polem valené klenby, oddělené pasem a není zvenčí podepřeno opěráky. Do lodi se otvírá triumfálním obloukem s půlkruhovým záklenkem. Vnitřek osvětlují tři okna s půlkruhovými záklenky, opatřená šambránami. Do sakristie na severu se vstupuje novým kamenným portálem pozdně gotického tvaru. V jižní zdi se nalézá výklenek se segmentovým záklenkem. Vnější presbyteria je členěn podnoží, nemá však římsu. Sedlová střecha se závěrem, krytá plechem, nese na hřebenu sanktusník s cibulí, rovněž oplechovaný.

Obdélníková loď má valenou klenbu s výseči, jejíž patky nasedají na úseky říms. Zděnou kruchtou, křížově podklenutou, podpírají dva pilíře s třemi oblouky. Obvodní zdi jsou prolomeny okny s půlkruhovými záklenky (se šambránami) a dvěma portály. Západní kamenný portál z podvěží, lomený, je profilován výžlabkem, dvěma hranolovými články a zářezem. Jižní portálek pravoúhlý je opatřen zalamovaným ostěním s kapkami a svrchu rozeklaným frontonem, podepřeným třemi volutovými konzolami. Na stranách frontonu stojí koule na podstavcích, ve frontonu je vybrán zasklený výklenek. Fasády lodi člení podnož a hlavní římsa (pouze na jižní straně). Sedlová střecha je kryta taškami.

Hranolová čtyřboká a trojpatrová věž je přístupná zděným šnekovitým schodištěm na severním boku. Přízemí věže je zaklenuto křížově s hřebínky a vede do něho na jihu renesanční portálek s půlkruhovým záklenkem. Nad vchodem je úsek římsy a nástavec, složený ze čtvercové desky a trojúhelníkového štítu. Deska je zdobena reliéfním křížem a opatřena nápisem: V D M I E T G G C P I M 1591 P. V patrech věže se nalézají renesanční střílnovitá okénka, v třetím zvonicevém velká sdružená okna lomená. Členění je dáno renesanční podnoží, kamennými kordony a hlavní římsou barokního vzhledu s hodinami. Střechu s cibulí, lucernou a makovicí pokrývá plech.

Obdélníková sakristie je zaklenuta křížovou lomenou klenbou, zdobenou na hranách štukovým profilem a ve vrcholu štukovým rozetovým svorníkem. Otvory: na severu okénko s půlkruhovým záklenkem, na západě dveře do přístavku, na východě nový kamenný portálek pozdněgotického tvaru. Na vnějšku má sakristie jen podnož a je zastřešena plechovým pultem.

Jelikož polygonální kněžiště sousedního karneru je původní, lze považovat i jádro kněžiště kostela a jeho lodi za současné s karnerem. Jak bylo presbyterium primárně zaklenuto, nelze zjistit. Loď však byla původně plochostropá a mnohem nižší než nyní. V podstřeší lodi nad triumfálním obloukem se jeví ještě dnes její nejstarší nízký východní štít, jenž byl nadstaven jednak renesančním štítem z lo-

Obr. 2. Farní kostel sv. Václava ve Stonařově. Vyměřil ing. architekt J. Mannsbarth.

mového kamene, jednak dalším štítem z cihel, pocházejícím patrně z doby zaklenutí lodi. Dnešní cihelné klenby presbyteria a lodi vznikly asi 1804 s celkovou úpravou kostela. Obvodní zdi lodi mají nápadnou sílu, kterou je nutno vysvětlit zřejmě tím, že při dodatečném zaklenutí lodi byla k starému zdivu připlentována vrstva cihel (uvnitř nebo zvenčí?). Nízká starší kruchta byla nesena pouze jedním obloukem. Věž pochází z renesance, kolem 1591, s ní současná je patrně klenba sakristie.

Na zrušeném hřbitově stonařovského chrámu, jižně od kostela, se zachovala hřbitovní kaple, tzv. karner.²² Roku 1662 byl zasvěcen sv. Trojici a snad ještě tehdy byla v něm patrná dolní kostnice.

Stonařovský karner je centrální orientovaná stávba, složená z presbyteria a z lodi. Je zděn z velkých kusů lomového kamene, pravidelně kladených, a hladce omítnut.

Pětiboké polygonální kněžiště je zaklenuto, bez opěrných pilířů zvenčí, sraženou valenou klenbou a konchou. Do lodi se otvírá lomeným triumfálním obloukem a je osvětleno třemi úzkými okénky s lomenými záklenky. Vnější bezpodnože je ukončen římsou, složenou z pravoúhlých a čtvrtkruhových článků. Sedlová střecha se závěrem je kryta taškami.

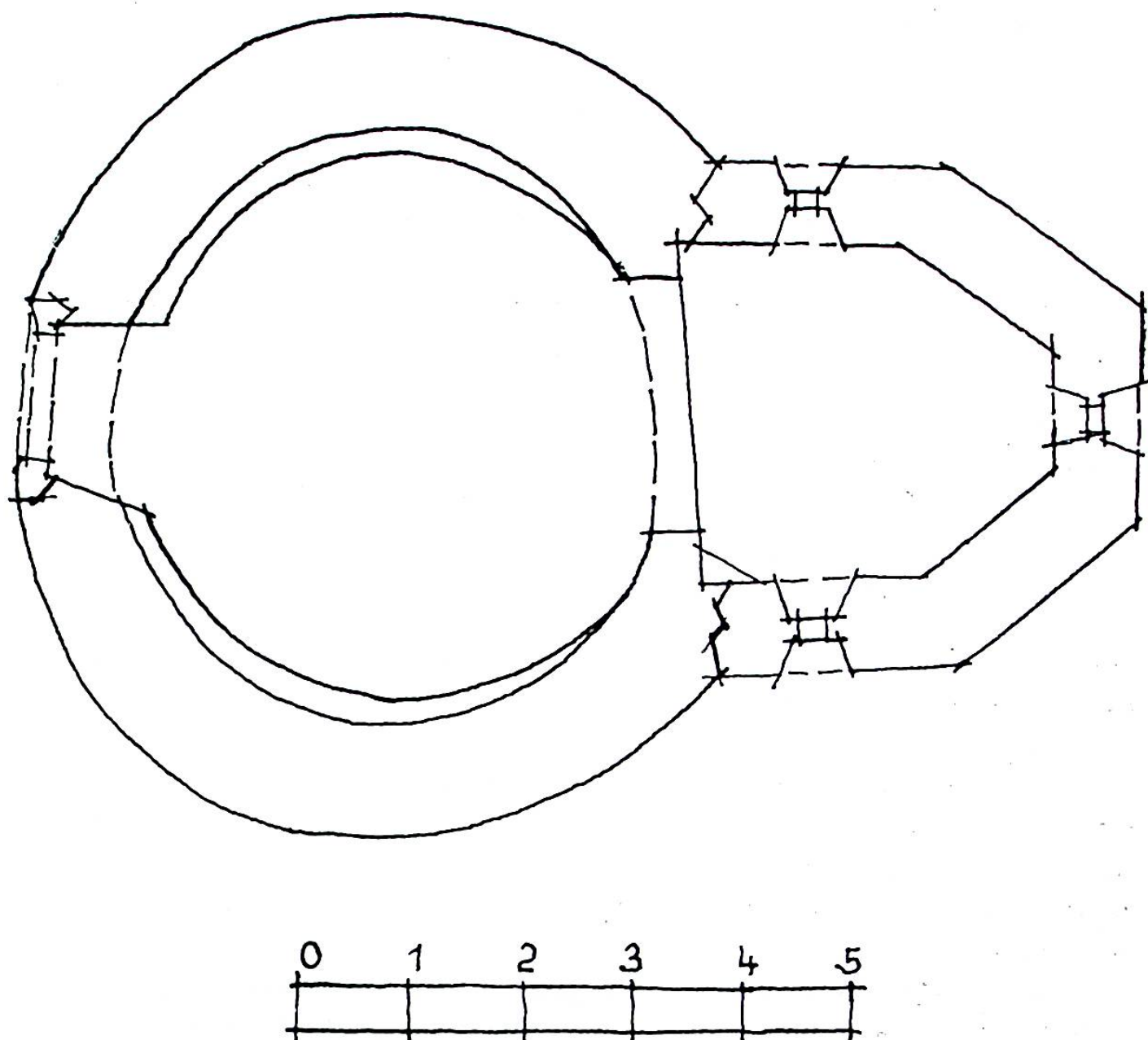
Válcová loď, plochostropá, má velká okna s půlkruhovými záklenky a na západě kamenný pozdněgotický portálek. Na jihozápadě se uvnitř jeví pravoúhlý výklenek, tj. zazděný vchod. Po vnitřním obvodu probíhá vysoká a široká podnož. Vnější bezpodnože — opět bezpodnože — uzavírá porušená hlavní římsa. Loď je zastřešena kuželovitým stanem s taškami, v jehož vrcholu sedí dřevěná lucerna s cibulí, po bitou plechem.

Karner, někdy považovaný mylně za nejstarší svatyni osady, byl původně jednopatrový. Dnes je dolní kostnice zrušena, avšak na její bývalou existenci a výšku poukazuje uvedený silný ústupek v obvodové zdi lodi (vnitřní „podnož“). Z toho plyne, že kostnice měla pouze dřevěný strop čili horní kaple dřevěnou podlahu. Dvouetážové centrální hřbitovní kaple-karnery jsou stavebním typem, jehož pravzor je doložen již v karolinské architektuře. Objevují se pouze na jižní Moravě v pozdněrománském nebo přechodném údobí vlivem Podunají a to jedině v souvislosti s farními kostely kolonizačních trhových vsí-městysů (burgů), nikoli tedy u farních chrámů vesnic nebo samostatně.²³ To znamená, že stářím karneru v Stonařově je dosvědčeno stáří trhové vsi Stonařova, připomínané jinak až 1365.

Na stavebním souboru stonařovského farního kostela s karnerem jsou ná-

²² V. H o u d e k, Hradní kaple znojemská, ČVSMO XV, 1898, 3. — V. R i c h t e r, Rotunda v Stonařově u Jihlavy, PA XXXV, 1926/1927, 607. — Jihlavské Listy 1929, č. 10 (9. III. 1929). — V l. U r b á n e k, Rotundy na jihozáp. Moravě, Jihlavské Listy. 1936, č. 46 (14. XI. 1936).

²³ V. R i c h t e r, O účelu československých rotund, ČČH XLII, 1936, 239.

Obr. 3. Karner ve Stonařově. Vyměřil ing. architekt J. Mannsbarth.

padné dvě okolnosti. Především je dosti zvláštní, že farní chrám kolonizačního „burgu“ byl zasvěcen sv. Václavu. Zadruhé nás ruší to, že kostel s karnerem (a hřbitovem) byl založen uprostřed plochy tržiště. Zvláště druhá věc je dvojznačná, neboť ji lze různě interpretovat. Zdá se, že již v původní české vsi Stonařově existovala svatyně sv. Václava, ovšem dřevěná. Stála na stejném nebo jiném místě než její dnešní reprezentant? O tom lze těžko rozhodnout, je možno jen konstatovat neregulárnost. Datování jádra kostela a karneru se může dnes opřít pouze o dosti povšechné slohové znaky. Snad postihujeme správně situaci, položíme-li jejich vznik k polovině 13. století.

Mnohem přesněji je časově určena další a poslední stavba na Jihlávce, farní

kostel sv. Jakuba ve Vilánci (mezi Rančířovem a Stonařovem).²⁴ Ves vznikla německou kolonizací (Vilánec = poses. název od něm. osob. jm. Wieland), tedy sotva před založením města Jihlavy, tj. před 1240. Poprvé se připomíná 1327 a náležela jihlavským Schoberům. Avšak i zde kutnohorský notář Petr Schober koupil 1335 od jihlavských Reichenauerů šest lánů, patřících dříve Markvartovi z Rančířova.²⁵ Svobodná rychta se uvádí 1347. Roku 1498 připadl Vilánec s kostelem městu Jihlavě. Ve vzpomenutém roce 1327²⁶ se mluví rovněž prvně o vilánecké svatyni, jejíž patronátní právo prý podle tradice dědičně držela vdova Gertruda Schoberová již déle než šedesát roků. Patronát se zmiňuje také v letech 1335, 1358, 1363, 1365, 1378, 1498. Luterské údobí 16. věku bylo skončeno vypověděním pastora 1623, načež byla ves přifařena do 1641 k Stonařovu, od 1641 administrována fara jihlavskými minority a 1649 obnovena. Roku 1662 měl kostel vadnou střechu a věž hrozila zřícením, ale 1672 byl již opraven. Nová sakristie byla přistavěna ke kněžišti 1856.

Kostelní budova stojí na návrší nad vsí uprostřed hřbitova, obehnaného kamennou zdí se šindelovou stříškou. Je orientovaná, jednolodní a tvoří ji presbytérium, loď, věž v západním průčelí, sakristie na jihu a kaple na severu kněžiště. Středověké části jsou z lomového kamene, ostatní z cihel, ale zdivo je hladce omítnuto.

Polygonální presbytérium je zaklenuto (bez opěrných pilířů na vnějšku) jedním křížovým polem žebrové klenby a pětibokým závěrem. Žebra hrubého klínového profilu se protínají ve dvou kruhových svornících s reliéfní výzdobou (beránek s korouhví, rotující rozeta). V koutech u triumfálního oblouku jsou patky žeborů zkoseny, uprostřed (mezi polem a závěrem) žebra nasedají na jehlančové konzoly s náběžními štítky a s dekorem úzkých abstraktních listů, v závěru na kuželovitou konzolu s prstencem, nebo se ztrácejí ve zdi. Do lodi se otvírá lomený triumfální oblouk. V ose závěru se nalézá zazděné okno (v zazdívce dvě okénka nad sebou, kruhové a půlkruhové), v šikmých stěnách závěru velká barokisovaná okna s půlkruhovými záklenky. Do severní kaple (původní sakristie) vede gotický portálek s rovným nadpražím, podepřeným v koutech konzolově a se zkosenou hranou ostění. Na jižní straně je přístupná nynější sakristie obyčejnými dveřmi. Vnějšek presbytéria (bez podnože) má barokní římsu. Sedlová střecha se závěrem je oplechovaná.

²⁴ Fr. J. Schwoy, TMM III, 565. — J. P. Cerroni, l. c., fol. 206. — Gr. Wolny, MM VI, 54. — Gr. Wolny, KT II. 3, 44. — Al. Pátek, Okr. hejtm. jihl., 37. — Al. Pátek, Jihl. okr. (Vlast. mor.), 243. — M. Simböck, l. c., ZVGMSchl VII, 1903, 168, 177. — A. Altrichter, l. c., ZVGMSchl XII, 1908, 85, 87, 93, 124, 126. — Al. Hrudíčka, l. c., 366. — A. Altrichter, Heimatbuch, 32. — A. Altrichter, Die mähr. Orte d. Igl. Sprachinsel, Südmähr. Heimatbuch f. V. u. Sch., 84. — A. Altrichter, Dörferbuch, 239. — L. Hosák, Hist. místopis, 6, 12. — L. Hosák, l. c., ČSPS LX, 1952, 146.

²⁵ ČDM VII, str. 64, č. 83.

²⁶ ČDM VI, str. 268, č. 344.

Obdélníková plochostropá loď, s dřevěnou kruchtou na dvou podpěrách, je osvětlována dvěma dvojicemi zhruba půlkruhových oken se šambránami. Pod kruchtou je loď spojena s podvěžím průchodem, zaklenutým segmentovým pasem. Na vnějšku lodi podpírá opěrný pilíř (kolmý na průčelí) severozápadní nároží, menší opěrný pilíř (kolmý na jižní zeď) nároží jihozápadní. Severní strana lodi si zachovala vysokou podnož se zkosenou hranou a u severozápadního nároží zbytek lesény, kdežto na jižní straně podnož zmizela až na nepatrný zbytek u jiho-východního rohu. Barokní římsa lodi je stejná s římsou kněžiště a sedlová střecha je rovněž pobita plechem.

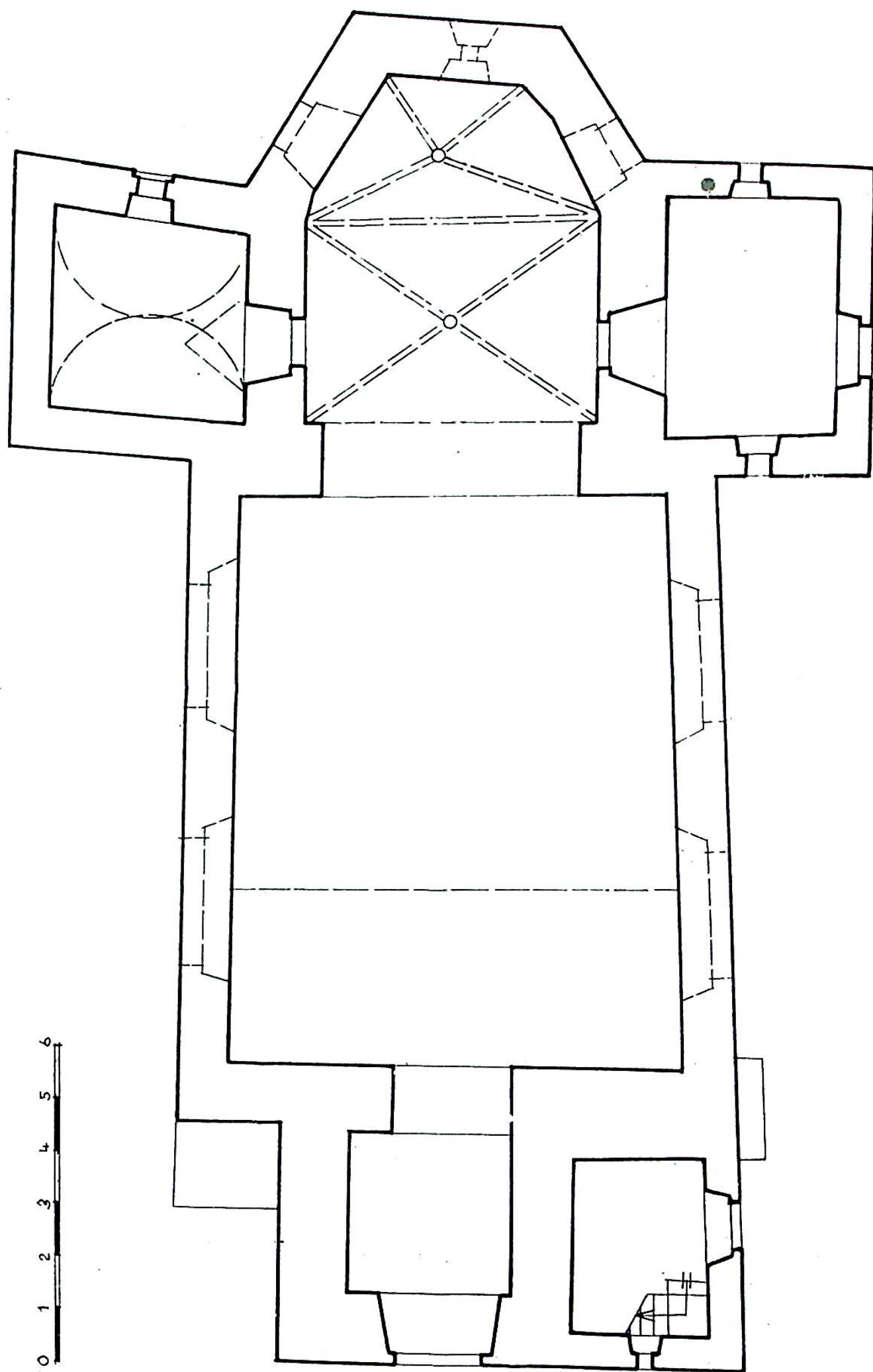
Hranolová čtyřboká věž o čtyřech patrech má plochostropé přízemí, přístupné západním pravoúhlým vchodem s klenákem v nadpraží. Rovněž první patro bylo plochostropé, omítnuté a osvětlené ze západu úzkou obdélníkovou střílnou. Vstup na kruchtu je sice nyní zvýšen, ale původní. Druhé a třetí poschodí jsou zděna z lomového kamene, jsou však dodatečnou nadstavbou. Čtvrté zvonicevé patro je provedeno z cihel. V druhém a třetím poschodí se jeví střílny, ve zvonici okna s půlkruhovými záklenky. Na vnějšku přízemí a první patro mají hladkou omítku, kdežto ve zdivu odstupující druhé až čtvrté poschodí člení rámuující lesény a hlavní římsa. K jižní straně věže přiléhá schodiště na kruchtu s hranolovým pláštěm, zaklenuté křížovou klenbou a přístupné z jihu napodobeným pozdně gotickým portálem. Střecha věže s cibulí, lucernou a makovicí je kryta plechem.

Kaple u presbytéria na obdélníkovém půdorysu je zaklenuta valeně s výsečí. Ve východní zdi se zachoval fragment původního gotického okna, v západní zdi je prolomeno okno nové. Holý vnějšek je uzavřen pultovou plechovou střechou. Nová sakristie, obdélníková a plochostropá, má pravoúhlé dveře a okna s půlkruhovými záklenky. Zastřešena je rovněž plechovým pultem.

Z původního kostela existuje dodnes presbyterium, loď, věž (tj. přízemí a první patro) a stará sakristie. V lodi byla zřejmě od počátku jen dřevěná kruchta a nad patrem věže dřevěná zvonice. Zbytek nárožní lesény na severní fasádě lodi poukazuje na to, že loď byla asi ještě členěna římsou s obloučkovým vlysem. Při příští obnově budovy měl by se odkrýt původní vstup do lodi v jižní zdi, nyní nepochybně zazděný. Podle uvedených písemných zpráv lze určit stáří památky: po r. 1240 a před r. 1260 (1265).

K přechodním stavbám na Jihlavsku patří také farní kostel sv. Kunhuty v Kostelci, kde se zachovala loď s portálem z doby kolem poloviny 13. století, nikoli ovšem presbyterium, jež pochází z pozdní gotiky a souvisí se starou sakristií v Třešti.²⁷ Kostelec však leží na řece Jihlavě a jeho chrám byl ostatně již v literatuře zaznamenán. Všechny předvedené památky z povodí Jihlávky jsou venkovské hmotné architektury, na nichž se přicházející nový sloh projevuje jen

²⁷ J. V. Šimák, Dvě stavby přechodní ze západní Moravy, PA XXXIV, 1924/1925, 221. — V. Richter, l. c., ČSPS LX, 1952, 232.

Obr. 4. Farní kostel sv. Jakuba ve Vilánci. Vyměřil ing. architekt J. Mannsbarth.

druhořadými znaky. Nové prostorové pojetí a z toho vyvozený nový názor na stavební hmotu je jim cizí. Kulturněhistoricky by bylo žádoucí určit poměr těchto objektů k stavebním hutím, pracujícím při založení města Jihlavy. Tato otázka je však nesnadná pro nedokonalé zachování původních budov. Jestliže souvislost Kostelce s Jihlavou je doložitelná, vztah kostelů na Jihlávce k Jihlavě není tak viditelný. Rančířov vznikl zřejmě před stavebním ruchem v Jihlavě, stonařovské památky jsou jednak v takovém stavu, jednak tak hrubé a derivátní, že sotva jsou odvozeny od jihlavského střediska. Snad tedy — vedle Kostelce — jedině kostel ve Vilanci by bylo možno přiřadit do uměleckého okruhu, vyvolaného na západní Moravě náhle vznikem jihlavského velkoměsta.

Z filosofické fakulty university J. E. Purkyně v Brně